

Váltsunk át szabadságra hatvanöt zlotyit!*

Az utóbbi években több olyan magyar és lengyel nyelvű munka is született, amely a kommunizmus évtizedeinek nem hivatalos, ellenzéki lengyel–magyar kapcsolatait – vagy azok egy szeletét – dolgozta fel.¹ Ezek közül kétségtelenül kiemelkedik Mitrovits Miklós nemrégiben a Jaffa Kiadó gondozásában megjelent *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989* című munkája, amely mindenekelőtt a magyar ellenzék szemszögéből, átfogóan, széles körű forrásanyagra támaszkodva és differenciált módon mutatja be a kérdést.² A téma feldolgozá-

* MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Jaffa, Budapest, 2020. 304 p.

¹ Lásd például Tadeusz KOPYS: *Współpraca polskiej i węgierskiej opozycji w latach osiemdziesiątych XX wieku*. [A lengyel és a magyar ellenzék együttműködése a 20. század nyolcvanas éveiben.] *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2010/2. 51–74.; Ervin CSIZMADIA: *Węgierska opozycja w epoce Jánosa Kádára*. Zewnętrzne przykłady i strategia polityczna w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. [A magyar ellenzék Kádár János korában. Külső példák és politikai stratégia az 1970–1980-as években.] In: Tomasz KOZŁOWSKI–Jan OŁASZEK (eds.): *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*. [Ellenzék és társadalmi ellenállás Lengyelországban 1956 után.] Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2014. 151–174.; SZALAI Attila: *A múltból jelen, a jelenből jövő. Széljegyzetek a magyar nemzeti demokrata ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában*. Antológia, Lakitelek, 2017.

² Tischler János remek monográfiája az 1956–1981 közötti időszak államközi kapcsolataira összpontosít. TISCHLER János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben*. Jelenkor–1956-os Intézet, Pécs–Budapest, 2003.

sa több szempontból is rendkívül időszerű. A rendszerváltás óta eltelt harminc esztendő immár kétségtelenül megfelelő történeti távlatot nyit az egykori események értékeléséhez, miközben az egykori résztvevők egy része is megszólaltatható még. A határon átívelő kapcsolatok vizsgálata ugyanakkor jól illeszkedik abba a trendbe is, amely a nemzeti vagy komparatív szemléletű történetírással szemben a transznacionális megközelítést helyezi előtérbe. Kétségtelen – s ez a szóban forgó munkára is igaz –, hogy a transznacionális megközelítés számos olyan aspektust képes megragadni, amelyek a nemzeti keretek között íródó történelmi narratívák látószögén rendszerint kívül maradnak.

Nem beszélve arról, hogy a hagyományosan szoros lengyel–magyar kapcsolatoknak egy érdekesítő időszaka és izgalmas közege a kötet tárgya. A gördülékeny stílusban megírt fejezetek higgadt, elemző hangnemén átszüremkedik a korszak levegője. Így a kötet érzékelteti az ellenzéki találkozók fojtott, „cigarettafüstös” jellegét, az egzisztenciákat kockáztató döntések súlyát, a paranoiát, melyet az állambiztonsági megfigyelés hívott elő (Esterházy szavaival: „az ember azt képzei, hogy üldözik – és tényleg üldözik”), a lázas, forró és felfokozott légkört, amit a Szolidaritás legális – „karneváli” – időszaka jelentett, vagy azt a szürke csalódottságot, amelyet a lengyelországi hadiállapot bevezetése váltott ki.

A *Tiltott kapcsolat* tíz fejezetben követi nyomon a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok történetét, a hetvenes évek közepétől egészen a rendszerváltás időszakáig. E fejezetek egyaránt számba veszik a lengyel–magyar kapcsolatokban szerepet vállaló személyeket, a nyílt ellenzékhez vagy éppen a kulturális ellenálláshoz sorolható csoportok lengyel kapcsolatait, a kölcsönhatásokat és a közös kezdeményezéseket. A kötet függeléke három táblázatot is közöl, amelyek a lengyel és a magyar ellenzékiek egymás iránti érdeklődését és cserefolyamatait a második nyilvánosság tükrében mutatják fel (a táblázatok közül az első a szamizdat *Hirmondó* lengyel témájú cikkeit [1983–1988], a második a lengyel *Obóz* [Tábor] című független folyóirat magyar tematikájú cikkeit, a harmadik pedig a magyar és a lengyel szamizdatban megjelent lengyel és magyar tematikájú műveket foglalja össze).

A *Párhuzamos valóságok* címet viselő nyitófejezet a két szocialista ország 1956 után bejárt útjának különbségein keresztül mutatja be, hogy a kommunista rendszer utolsó másfél évtizedében miért Lengyelországban tetőzött a társadalmi elégedetlenség. A „közös” közép-európai sors keretei közötti divergens fejlődés kiindulópontja – ahogy a szerző megállapítja – 1956 volt: a megtorlásokat levezénylő Kádárral szemben Gomulának békés úton sikerült kikeverednie a válsághelyzetből, így a társadalomnak tett engedményei eredményeként a mezőgazdasági kollektivizálás elmaradt, a katolikus egyház autonómiáját, a kulturális élet pedig relatív szabadságát őrizhette meg Lengyelországban. Ugyanakkor – szemben a kádári alkuval, amely egyszerre korrumpálta és integrálta a magyar társadalmat – a lengyel rendszer „nem tudta és nem is akarta a szocializmusba integrálni, érdekeltté tenni a lengyel társadalmi csoportokat, akik így idővel egymásra találtak, és ez széles teret nyitott az ellenzéki tevékenységek számára”.

A második fejezet tér rá a hetvenes években fokozatosan kibontakozó lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok kezdeteire. Nem mulasztja el számba venni a nem hivatalos kapcsolatok egyik legfontosabb színterét: az emigrációt, ahol a Jerzy Giedroyc által vezetett párizsi *Kultura* című lap és a Kende Péter alapította *Magyar Füzetek* kapcsolati hálóján keresztül sokkal egyszerűbb volt egymásra találni, mint a szocialista országok szigorúan felügyelt tereiben. Ezt követően a közvetlen személyes kapcsolatok is kiépülhettek a két szocialista ország másként gondolkodói – egyik részről a demokratikus ellenzék tagjai (Bence György, Kis János, Haraszi Miklós, Demszky Gábor, Rajk László), másíkról a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) kötelékében tevékenykedő prominens lengyel ellenzékiek (Adam Michnik, Karol Modzelewski, vagy Jacek Kuroń) – között. A kapcsolatépítés e fokozatosan kiépülő modelljéhez képest elszigetelt, de a példa szempontjából kétségtelenül nagy jelentőségű volt a Podkowa Leśnában éhségsztrájkoló lengyel ellenzékiekhez csatlakozó Pákh Tibor egyszemélyes akciója.

Mivel a nyolcvanas évek elejére Lengyelország vált az ellenzékiiség központjává a szovjet blokkban, indokolt, hogy a kötet további két fejezetének felosztását a lengyel események kronoló-

giája – a Szolidaritás létrejött, majd a hadiállapot bevezetése – diktálja. Ahogy az is, hogy a magyar és a lengyel ellenzék aszimmetrikus viszonyában a szóban forgó fejezetek mindenekelőtt azt vizsgálják, milyen hatást gyakorolt a Munkásvédelmi Bizottság, majd a Szolidaritás mozgalom létrejött és tevékenysége a magyar ellenzékiek és másként gondolkodók önszerveződésére és gondolkodására.

Ezekben a fejezetekben a szerző a szabadegyetemen tartott előadásoknak és a szamizdat publikációknak a tükrében követi nyomon a Szolidaritás magyarországi recepcióját: milyen forgatókönyveket látott maga és a magyar társadalom előtt a magyar ellenzék a hadiállapot nyilvánvaló cezúrát jelentő bevezetése előtt és után. Ahogy a szerző is kiemeli, e recepció egyik fontos állomását az a vita jelentette, amely a *Beszélő* című folyóiratban zajlott a hadiállapot bevezetése után, ugyanis e vita keretében fogalmazódtak meg elsőként „a demokratikus ellenzék politikai céljai, valamint a lehetséges alternatív utak”.

Mindemellett, ahogy a szerző megjegyzi, „a magyar ellenzék első látható és politikailag is értelmezhető cselekedetei mind összefüggtek a lengyelországi eseményekkel”. Ez a megállapítás egyaránt igaz a lengyel mintára létrejövő párhuzamos intézményekkel és a lengyelekkel való szolidaritás kinyilvánításának különféle akcióival kapcsolatban. Míg az előbbi kapcsán Demszky Gábor lengyelországi útja és ezen keresztül a második nyilvánosság intézményeinek létrejötté,³ addig az utóbbi kapcsán a Szegényeket Támogató Alap két segélyakciója, az ellenzék 1982 augusztusában a Bem-szobornál tartott, és a rendőri közbelépéssel majdhogynem megghiúsított demonstrációja, valamint a lengyel katolikus pap, Jerzy Popiełuszko meggyilkolása után szervezett megemlékezés állnak a vizsgálódás középpontjában.

Külön alfejezet foglalkozik Magyar Bálint Lengyelországból történő 1981-es kiutasításával. A könyv szemléletére jellemző, hogy az ellenzékiiséget (a kulturális ellenállás fogalmának szerepeltetésével) tág spektrumként, annak lehetséges árnyalataival

³ E kérdés részletesebb tárgyalásához egyébként lásd DANYI Gábor: Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 2019/4. 92–127.

együtt láttatja. Ennek jó példája a Magyar-ügy bemutatása, hiszen a Lengyelországba „utazgató” ellenzékiek megzabolozására irányuló állambiztonsági akció és adminisztrációs hercehurca közepette – a kulturális ellenállás és a szolidaritás szép emberi megnyilvánulásaként – a szakma összezárt, és a kiszabott hivatalos mozgástér keretei között Magyar Bálint védelmében elment a falig.

E ponton érdemes arra is kitérni, hogy a kötet által tárgyalt ellenzékiesség spektrumának ugyancsak fontos részét képezi a szerző által „polonofil kulturális ellenállásnak” nevezett csoportosulás, vagyis az a többnyire polonistákból álló kör is, amelynek tagjai mindenekelőtt lengyel irodalmi lapokkal, katolikus értelmiségiekkel álltak kapcsolatban, és a hivatalos keretek közötti tevékenységet választva mindenekelőtt a lengyel kultúra torzításoktól mentes közvetítésével „tették le a voksukat”, legyen szó költészeti estek szervezéséről, folyóiratok tematikus számainak szerkesztéséről, fordítások készítéséről, vagy a lengyel eseményekre reflektáló versek megírásáról. E kapcsolatok egyik fontos tengelyének végpontjait egyik oldalról Waclaw Felczak hungarológus-történész professzor és köre, másik oldalról a magyar polonisták – mindenekelőtt Kiss Gy. Csaba és Kovács István – képezték.

A kötet tehát számba veszi az ellenzékiesség és a kulturális ellenállás eltérő lehetőségeit és stratégiáit – ebből a szempontból szimbolikus értékkel bír, hogy a kötet mottójaként Mitrovits két, egymástól oly távol álló, és manapság – igaz, már csak posztumusz jelleggel – az ellentétes szekértáborok sorai között számontartott költő lengyel témájú verseit választotta ki: Petri Györgyét és Csoóri Sándorét. Az ellenzékiesség és a kulturális ellenállás eltérő árnyalatai, lehetőségei és dilemmái legmeggyőzőbben talán a *Hadiállapotban* című rész egyik alfejezetében jelennek meg. A hivatalos *Tiszatáj*, a vajdasági *Új Symposion* és a szamizdat *Máshonnan Beszélő* lengyel tematikájú számainak bemutatásával és összehasonlításával a szerző a nyilvánosság eltérő formáira, rétegzettségére és az egyes szinterek eltérő szabadságfokára mutat rá.

Az ötödik fejezet az ellenzékiesség és a kulturális ellenállás szűkös köreiről a tágabb társadalmi kontextusra irányítja a figyel-

met, mindenekelőtt a lengyel események magyar állami szervek általi fogadtatását és a vonatkozó intézkedéseket értve ezen. E fejezet vezérmotívuma a magyar pártvezetés aggodalma lehetne. Ezt az aggodalmat támasztják ugyanis alá egyrészt a külügyi csatornákon Varsóból rendszeresen és nagy számban érkező jelentések, amelyek a magyar párt legfelsőbb köreiig juttatták el a lengyel belpolitikai események értékelését (tájékoztatósképpen lefordítva néhány ellenzéki röplapot és közleményt is), másrészt a két ország közötti állambiztonsági együttműködés is, amelynek keretében „a lengyel szervek minden esetben a magyar fél kérését teljesítették”. Nagyrészt a pártvezetés félelmeire vezethető vissza azoknak a határoknak a kijelölése is, amelyek megszabták, hogy a nyilvánosság különböző köreiből tájékozódva milyen ismeretekre tehetett szert a magyar közönség a Szolidaritás mozgalomról. A kis nézettségű szakmai műsorokat leszámítva 1981 nyarától a sajtóban durva lengyelelles propaganda uralkodott el – a szerző a közvélemény-kutatások tükrében azt a nehezen eldönthető kérdést is igyekszik megválaszolni, hogy ennek milyen hatása lehetett a magyar társadalom gondolkodására. A Szolidaritás „hivatalos”, állami recepcióját vizsgálva Mitrovits úgy látja, hogy az MSZMP 1980-ban, majd 1982-ben az ellenzékről hozott határozatait is mindenekelőtt a lengyel események diktálták.

Ha a kötet első felében mindenekelőtt a lengyel események magyarországi hatása került előtérbe, akkor a hatodik fejezet igyekszik helyrebillenteni az egyensúlyt, hiszen a Lengyelországban megjelenő magyar tematikájú cikkekre és kiadványokra összpontosít. Nem túlzás azt állítani, hogy a lengyel második nyilvánosságban mindenekelőtt az 1956-os forradalom iránt mutatkozott érdeklődés – ezt jól jelzi az egykori szemtanú, Kopácsi Sándor visszaemlékezésének számtalan kiadása és utánnyomása. Ugyanakkor csak néhány, külpolitikával (is) foglalkozó szamizdat folyóiratnak – az *Obóz*nak, az *ABC*-nek és a *Tygodnik Mazowszének* [Mazóviai Hetilap] – köszönhetően jelentek meg olyan cikkek, interjúk, amelyek a magyar ellenzékkel, a magyar belpolitikai helyzettel és a határon túli magyar kisebbségekkel foglalkoztak. Az 1956-os magyar forradalom recepciójának kereteit, ahogy a szerző felhívja rá a figyelmet, egyrészt a lengyel

ellenzékieknek a szovjet intervenciót feltétlenül elkerülni kívánó politikai stratégiája jelölte ki, másrészt a lengyel társadalomnak a magyar forradalomhoz fűződő pozitív érzelmi viszonya. Az 1956-os magyarországi események recepciója a lengyel második nyilvánosságban megjelenő kiadványoknak, röplapoknak, plakátoknak és bélyegeknek köszönhetően egy közép-európai perspektívájú emlékezeti mintázatba rendeződött, és megteremtette az eszmei alapot az ellenzék határokon átívelő közös fellépéséhez.

Az előző fejezetben is megjelenő közép-európaiság eszméje a tárgya a kötet hetedik fejezetének is, amelyben a szerző a nyílt ellenzéki csoportok helyett ismét a kulturális ellenállás képviselőinek tevékenységére összpontosít két kezdeményezés tükrében. Az egyik a Waclaw Felczak professzor tiszteletére, többek között Kiss Gy. Csaba és Kovács István szerkesztésében megjelentetett *Hungaro–Polonica* című kötet,⁴ amelynek a jelentőségét így foglalta össze Mitrovits: „az egész kiadványt áthatotta a közép-európaiság gondolata, a közép-európai nemzetek és nemzetiségek problémáin való töprengés, és ez a fajta történelemszemlélet már önmagában élesen különbözött a marxizmustól, és közvetve a régió szovjet dominanciája elleni fellépésnek volt tekinthető”. A fejezet másik súlypontját Zbigniew Herbert magyar recepciója képezi: az emigrációban élő lengyel író szemlélete, amely a történelem veszteseinek nézőpontját érvényesítette, valamint gondolatai, amelyek leleplezték a kompromisszumok mögött rejlő gyávaságokat, jól rezonáltak a késő Kádár-kor valóságával. Nem véletlen, hogy az 1985-től hivatalosan működő, konzervatív értelmiségiek által alapított Bethlen Gábor Alapítvány első kitüntetését is Herbertnek adományozta.

A kötet nyolcadik fejezetében egy új – „politikai értelemben Brezsnyev utáni időszakban szocializálódó” – nemzedék lép színre, amelynek tagjai mindenekelőtt a lengyel radikális béke-mozgalmakat vezető egyetemistákkal építettek ki kapcsolatokat. A fejezet feldolgozza Keszthelyi Zsolt történetét, aki – miu-

⁴ KISS GY. CSABA–KOVÁCS ISTVÁN–NAGY JÓZSEF ZSIGMOND (szerk.): *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1986.

tán kapcsolatba került a békepárti, erőszakmentességet hirdető Wolność i Pokój [Szabadság és Béke] elnevezésű csoporttal – a lengyel tapasztalatoktól inspirálva megtagadta a katonai eskütételt, amiért két és fél év letöltendőt kapott. Mondani sem kell, hogy a Keszthelyi védelmében szervezett nemzetközi tiltakozó akciók élén a lengyelek jártak. A fejezet további része a Bibó Szakkollégium diákjaira gyakorolt lengyel hatást vizsgálja. A kollégium egyik tanára, Fellegi Tamás, aki ugyancsak kapcsolatban volt a Szabadság és Béke aktivistaival, többször utazott „bibós” diákok társaságában Lengyelországba, ami kétségtelenül nagy inspiráló erővel bírt a diákok többsége számára. 1987-ben a vendégtanárként Budapesten oktató Felczak professzor is tartott előadást a Bibó Szakkollégiumban, amelyen pártalapításra bátorította őket – a történet azóta a Fidesz lengyelek viszonyában előszeretettel hangsúlyozott „alapítómítoszává” vált.

A kötet kilencedik fejezete (*A rendszerváltás küszöbén*) döntően a rendszerváltás legnagyobb támogatottságot szerző pártja, a Magyar Demokrata Fórum történetét vizsgálja a lengyel események kontextusában, a szervezet 1987. szeptemberi lakiteleki megalakulásától kezdve. A feszült lengyel belpolitikai helyzetnek és az MDF formálódó szereplehetőségének a párhuzamos elbeszélésével a szerző rámutat arra, hogy milyen megfontolások vezethették a magyar párt tagjait arra, hogy a hatalmi játszmában felvehető pozíciók közül – a radikális ellenzék és a hatalom közötti területet elfoglalva – a hatalommal való tárgyalófél szerepét válasszák, és ezzel összefüggésben a felülről kezdeményezett tárgyalásos átmenet forgatókönyvét erőltessék. A fejezet kitér az Engelmayer Ákos és Wojciech Maziarski kezdeményezésére létrejövő Lengyel–Magyar Szolidaritás elnevezésű – végül megkésettnek és féloldalasnak bizonyuló – szervezetre, valamint a lengyel mintára létrejövő Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetére, amelyre a lengyelek azért is figyelhettek fel, mert a Szolidaritás létrejöttét követően ez volt a következő szabad független önkormányzó szakszervezet Kelet-Európában.

A kötetet záró *Kerekasztalok és választások* című rövid összefoglaló fejezet abból a belátásból táplálkozik, hogy a két ország viszonyai között „több volt a különbség, mint a hasonlóság”.

Áttekintve a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok történetét, a szerző a Szolidaritás mozgalom katalizátorszerepét méltatja a magyar ellenzéki mozgalom kibontakozása szempontjából, de nem felejt el rámutatni a lengyel ellenzéki stratégiák magyarországi adaptálásának korlátaira, és a munkás-értelmiség összefogást ellehetetlenítő viszonyokra. Jelzi, hogy a rendszerváltás meghatározó magyar pártjainak – az SZDSZ-nek, az MDF-nek és a FIDESZ-nek – a létrejötténél egyaránt megfigyelhető a lengyel hatás, ugyanakkor kitér arra is, hogy e kapcsolatok ideológiai-világnézeti alapon szerveződtek, és a magyar ellenzéki paletta a lengyel ellenzéki irányzatok legtöbbjét tömörítő Állampolgári Bizottsághoz képest már a kezdetektől megosztott volt. A lengyel és a magyar belpolitikai helyzet alakulását párhuzamosan tárgyaló történetmesélés izgalmasan világítja meg az átmenet folyamatát: „A két országban a rendszerváltás nem párhuzamosan zajlott le: a magyar a lengyelt követte, tanult belőle, és túl is lépett rajta.” Ezzel pedig, ahogy a szerző is megállapítja, a lengyel–magyar kapcsolatok új fejezete nyílt meg.

A könyvet becsukva és kívülről újra szemügyre véve alkalom nyílik arra is, hogy valamilyen módon összefoglaljuk annak tartalmát. A *Tiltott kapcsolatok* Hegyi Péter tervezte borítóján ugyanis sokféle jelentés sűrűsödik össze, amelyek közül a kötetben foglaltak többet is visszaigazolnak és felerősítenek. A borítóhoz felhasznált eredeti képen, amelyet Urbán Tamás készített 1974-ben, „fertődi fiatalok saját készítésű tandem kerékpárral járkák az országot”. A kötet tartalmával „összeolvasva” a kerékpár saját készítésű volta egyaránt színre viszi a nem hivatalos kapcsolatok alulról jövő kezdeményező erejét, a bennük rejlő kreativitást és vállalkozó kedvet, de a létrehozásukhoz rendelkezésre álló szűkös erőforrásokat is, miközben a tandemjelleg az egy irányba mutató erőbefektetések összeadódására, az összehangolt működésre, lényegében a közös célra és az afelé megteendő közös útra utal. A fiatalok lobogó, hosszú haja lázadást sugall a szocialista normákkal szemben, feltételezhető barátsága pedig az ellenzéki lengyel–magyar kapcsolatok jellegére nézve is útmutatással szolgál. A borító további grafikai elemei pedig a Szolidaritás jól ismert logóját foglalják magukban, egyrészt egy demonstrációkon

használt paraván formájában, másrészt a kötet címének grafikai megoldásával. A betűkből „kinövő” lengyel zászló ugyanis abba a Szolidaritás ikonográfiájában és közvetlen recepciójában gyökerező hagyományba illeszkedik, amelynek magyar oldalról része az egykori szamizdat *Hírmondó* címlapja és az Inconnu művész-csoport logójának egyik változata is (valamennyi a Szolidaritás logójának az adaptációja volt), de később – már a kilencvenes években – ezzel a megoldással jelent meg Kiss Gy. Csaba *Lengyel naplója* is.⁵ A borítóterv így nemcsak több síkon kapcsolódik a kötet tartalmához, de egyenesági leszármazottként köti hozzá a munkát az egykori artefaktumok és elsődleges források sorához.

Nem vitatva a munka erőnyeit és úttörő jellegét, az alábbiakban néhány kiegészítő, helyenként kritikai – még az is lehet, hogy alkalmanként túlföntül is szigorú – megjegyzést szeretnék fűzni hozzá. Ezek közül az egyik legfontosabb kérdés a kötet egészét érinti. Örvendetes, hogy a szerző nemcsak a nyílt ellenzékiesség jelenségét tárgyalja, hanem tágabb fogalomkörrel dolgozik, amibe beleférnek a kulturális ellenállás különböző formái is. E szempont annak a kutatás körét, módszertanát és a leírás nyelvezetét egyaránt érintő kihívásnak köszönhetően tesz szert különös jelentőségre, hogy mit kezdjünk a korszakról való beszédmódot nagyban meghatározó „népi-urbánus” felosztással, valamint hogyan írjuk le a szóban forgó csoportok által elfoglalt pozíciókat és az általuk választott stratégiákat. A kötet első részében a többek között Csoóri Sándor, Kiss Gy. Csaba és Kovács István által képviselt körre „magyar polonofil kulturális ellenállásként”, vagy – kissé terjedősebben – „lengyelbarát nemzeti kulturális ellenállásként” hivatkozik a szerző. Egy ponton azonban ezek az elnevezések módosulnak, és Mitrovits „a magyar kulturális ellenzék” kifejezést kezdi használni. Nem derül ki, hogy az elnevezés használatának következetlensége áll-e a háttérben, vagy pedig egy homályban maradó fordulópontra, ami indokolja, hogy a kulturális ellenállás hirtelen miért változik át ellenzékiességgé. Könnyen lehet, hogy a szerző a Szeredi Pál-féle felosztást követi,

⁵ Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló*. Felsőmagyarország, Miskolc, 1997.

aki 1987-ig ellenállásként, majd 1987-től ellenzékként hivatkozik a szóban forgó csoportra.⁶

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a szerző egy helyütt a polonistákból álló értelmiségi kör tevékenységével kapcsolatban egyszerre használja a „kulturális ellenállás” és az „ellenkultúra” fogalmát, mintha azok szinonimák volnának. A kötet „ellenzéki együttműködést” ígérő alcíme sem segíti a tisztánlátást. Mert ez az alcím vagy az ellenzékiiség fogalma alatt fogja össze a nyílt ellenzékiiség és a kulturális ellenállás nyitotta tág spektrumot (egyfajta ernyőként), vagy maga is kirekesztő, amennyiben csak az ellenzékiiségre vonatkozik – de ezzel ellentmond a kötet tartalmának. A kötet bevezetőjében szereplő, és a két eltérő, markáns csoportra vonatkozó megjegyzést alapul véve az sem jelent kiutat ebből a csapdahelyzetből, ha a nyolcvanas években tevékenykedő csoportokat „politikai és kulturális ellenzékre” osztjuk fel (eszerint például a *Beszélő* a politikai, a *Máshonnan Beszélő* meg a kulturális ellenzék terméke volna?). Akárhogy is van: érdemes lett volna következetes distinkciókat alkalmazva (és talán e kérdésnek egy bevezető fejezetet is szentelve) eloszlatni e fogalmi tisztázatlanságot.

Ahogy korábban is jeleztem, indokolt, hogy a kötet döntően a magyar ellenzékiek szemszögéből tárgyalja a lengyel–magyar kapcsolatok történetét, hiszen a Visztula partjáról érkező hatás elsöprő volt. Mégis, talán részletesebben is meg lehetett volna vizsgálni azt a kérdést, hogy hogyan látták a lengyel ellenzékiek a Magyarországon játszódó folyamatokat és a Szolidaritás ottani hatását (például a lengyel ellenzék „magyar szakértőinek”, Woroszylskinek, Wojciech Kamińskinek, vagy Wojciech Maziarskinak a tevékenységén keresztül). Azok az 1956-ra visszavezethető különbségek, amelyeket a szerző is tárgyal a kötet bevezetőjében, a nyolcvanas években is felszínre kerültek. 1980 októberében például Woroszylskiék bankettet adtak a műfordító Kerényi Grácia tiszteletére, amelyen a Varsóban élő Engelmayer

⁶ SZEREDI Pál: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956–1987*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2015; SZEREDI Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2018.

Ákos is részt vett. Ezen az estén, mondhatni, a lengyelek és a magyarok közötti véleménykülönbségektől „szikrázott” a levegő. Engelmayer, akinek 1956 jelentette a meghatározó tapasztalatot, kitartott a szovjet beavatkozást kilátásba helyező pesszimista forgatókönyve mellett, hiszen – mint mondta – a Szolidaritás mozgalom „szétfeszíti a modellt”, „ilyen sehol máshol nincs”. Eközben a lengyelek azon az állásponton voltak, hogy korábban is történtek olyan dolgok, amelyek „szétfeszítették a modellt”, mégsem került sor beavatkozásra, elég a mezőgazdasági kollektivizációtól való visszatáncolásra gondolni még 1956-ban, vagy az egyház szerepének tolerálására.⁷ Az sem elhanyagolható, hogy bő nyolc hónappal később, 1981 augusztusában Woroszylski vallomás-szerű sorokat vetett papírra, amelyek – a Szolidaritás lehetséges nemzetközi hatását is megelőlegezve – a két nép történelmi tapasztalatainak átruházhatóságát, illetve a kölcsönös inspiráció lehetőségét vetették fel: „Az 1956-os Magyar Felkelés számomra az életrajzom döntő elemét képezi – és bizonyos értelemben a lengyelek kollektív életrajzának is alapvető eleme. Talán a jelenlegi lengyel tapasztalat részévé válik a magyarok életrajzának, és hatást gyakorol a jövőbeli magyarországi eseményekre.”⁸

A különböző értelmiségi csoportok kapcsolatépítésének és kulturális cserefolyamatainak (elő)történetéhez hozzátartoznak a hatvanas évek „autóstoppos nemzedékének” tapasztalatai, amelynek tagjai egy szabadabb kulturális légkör vonzására kerelkedtek fel, és utaztak Lengyelországba. Bár erről a jelenségről és esetleges hatásairól nem szól a kötet, talán érdemes volna megfontolni, hogy azoknak a polonistáknak az esetében, akik – mint például Kiss Gy. Csaba vagy Kovács István – e tapasztalatok közepette szocializálódtak, és már idejekorán kiépítettek tartós kapcsolatokat lengyel értelmiségiekkel, e kapcsolati beágyazottság mennyiben határozta meg a későbbi, hivatalos keretek között működtetett stratégiák melletti választásokat.⁹

⁷ Wiktor WOROSZYLSKI: *Dzienniki 1953–1982*. [Naplók 1953–1982.] [Tom. 1] Ośrodek KARTA, 2017, Warszawa, 428–429.

⁸ Uo. 496.

⁹ Vö. Kiss Gy. Csaba szavaival, amelyek a Charta '77 melletti 1977-es ellenzéki kiállásra vonatkoznak: „Ezt a nyilatkozatot én nem írtam alá, mert nem

Bár a munka a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatfelvételtől szólva külön tárgyalja az emigráció szerepét, ez a szempont később mintha elsikkadna – annak ellenére, hogy a nyugati emigráció végig ott tevékenykedett az ellenzéki kapcsolatok háttérében, és a cserefolyamatok egyik kikerülhetetlen ágense maradt. A szerző például kitér a 0,1% című cikkyűjteményre, amely eredetileg a lengyel szamizdat számára készült, de mielőtt 1981-ben megjelent volna a *Krytyka* című folyóirat lapjain, 1979 elején francia fordításban is napvilágot látott a Seuil kiadó gondozásában *Opposition=0,1%. Extraits du samizdat hongrois* címmel. A szerző megjegyzi, hogy „a *Krytyka* összeállítása teljesen megegyezett a francia kiadvány tartalmával”. Nem véletlenül, tehetjük hozzá, hiszen miután a lengyel állambiztonság elko-bozta az anyagot, a lengyel számot a francia kiadvány alapján kellett rekonstruálni. Nem beszélve arról, hogy a lengyel második nyilvánosságban megjelenő magyar vonatkozású cikkek közül – amelyeket a szerző is listáz a kötet végén található táblázatban – többet is a párizsi *L'Alternative* folyóiratból vagy a *Bécsi Naplóból* vettek át és fordítottak lengyelre.

És ha már szóba került a lengyel *Krytyka* folyóirat: legalább négyszer szerepel a kötetben, hogy a szerkesztők között Haraszti Miklós is helyet foglalt. Legalább egy helyütt azonban érdemes lett volna megjegyezni, hogy e titulus csupán egy közép-európai összefogás szimbolikus erejével bírt, ugyanis Haraszti nem vett részt a tényleges szerkesztői munkában, erre az ekkoriban meglehetősen kiszámíthatatlanul működő információs csatornák nem is teremtettek volna lehetőséget, vagy legalábbis lényegesen megnehezítették volna az effajta együttműködést.

A kötet függelékében szereplő táblázatokkal kapcsolatban több kérdés is felmerül. Az *Obóz* magyar tematikájú cikkeiről bő két évtizeddel ezelőtt jelent már meg egy – igaz, hiányos – táblázat, amely statisztikai adatokat közölt a magyar tematikájú cikkek

akartam, hogy elvegyék az ún. szocialista országokba (köztük Lengyelországba) szülő útlevelemet, rendszeresen jártam Csehszlovákiába is.” (*A magyar kapcsolat. Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre válaszolnak Paweł Cebula és Grzegorz Górny kérdéseire.* Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, „Głos Polonii”, Budapest, 2009. 63.)

számáról és jellegéről.¹⁰ A Mitrovits által közölt táblázat több is, kevesebb is ennél. Több, hiszen a magyar tematikájú cikkeket folyóiratszámokra lebontva, magyar nyelvre fordított címükkel együtt adja meg, feldolgozva az *Obóz* második és harmadik számát is, amelyet a korábbi táblázat nem tett meg. De kevesebb is, ugyanis a cikkek képezte listából hiányoznak az *Obóz Krónika* című állandó rovatában megjelent hosszabb-rövidebb hírek, annak ellenére, hogy a folyóiratszámok nagy többsége e rovatban rendszeresen közölt híreket Magyarországról (és 1987-től külön Erdélyről is). Meglepő módon, egyszeri kivételként a táblázat a 9. szám tartalmánál mégis feltünteti az e rovatban szereplő magyar híreket. Ez már önmagában sem túl következetes eljárás, ráadásul nem derül ki, hogy a szerző figyelmetlenségből hagyott ki egyes cikkeket, vagy az adott cikkek terjedelme alapján szelektált – ilyen típusú hírek ugyanis máshol is kimaradtak a Mitrovits-féle táblázatból.¹¹ Így vagy úgy, a táblázat összeállítása mögötti megfontolásokat érdemes lett volna legalább rövid jegyzet formájában feltüntetni. A táblázatban további pontatlanságok is szerepelnek. Apró elírás, hogy az *Obóz* 7. száma a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács november 4-i nyilatkozatát közölte – helyesen a november 14-ét. Ugyancsak kimaradt a táblázatból, hogy az *Obóz* 12. száma a „Dokumentumok” rovatban közölte a Duna Kör és nyugati környezetvédők 1986. január 18-i közös nyilatkozatát,¹² és hogy a folyóirat 16. száma ugyanebben a rovatban Keszthelyi Zsolt ügyéről is nyilvánosságra hozott egy dokumentumot.¹³ Szintén nem szerepel, hogy a táblázat által feldolgozott

¹⁰ Mieczysław WIELICZKO: A magyar ellenzék a nem hivatalos lengyel kiadványokban. In: KISS Gy. Csaba–Konrad SUTARSKI (szerk.): *Lengyel nyár – magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 1997. 91.

¹¹ Az *Obóz* 5. számának tartalmával kapcsolatban a táblázat közli például „Rajk László és Haraszi Miklós felhívását az 1982-es Béke felvonuláshoz”, de nem közöl több hírt a hadiállapot bevezetésére érkezett magyar reakciók közül, amelyeket a felhíváshoz hasonlóan a *Bécsi Naplóból* vettek át.

¹² Wspólne oświadczenie Koła Dunajskiego i zachodnich działaczy na rzecz ochrony środowiska. [A Duna Kör és a külföldi környezetvédők közös nyilatkozata.] *Obóz*, 1987/12. 81.

¹³ Pan Premier Węgierskiej Republiki Ludowej... [A Magyar Népköztársaság miniszterelnöke...] *Obóz*, 1989/16. 141.

utolsó lapszámban (ahogy egyébként a soron következőben is) Wojciech Maziarski a magyarországi fejleményekről közölt elemző cikket.¹⁴ Sőt, a táblázatban nem szereplő szövegeknek is lehet magyar vonatkozása – ez pedig azért is érdekes lehet, mert rávilágít a második nyilvánosságot ellátó cserefolyamatok jellegére. Így például Milan Kundera *A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéjét, amely az *Obóz* 11. számában jelent meg 1987-ben, a szerkesztői kommentár szerint magyar nyelvből fordították – vélhetően a magyar szöveg állt éppen rendelkezésre, vagy ehhez a nyelvi változathoz volt éppen kéznél fordító.¹⁵

Ami a harmadik, a lengyel és a magyar nyilvánosság tematikus kiadványait szemügyre vevő táblázatot illeti, a szerző a szamizdat fogalmát láthatóan az intézményesült szamizdat kiadók kiadványai számára tartja fenn – holott a szamizdat a kéz- és gépiratos szövegek spontán, intézmények nélkül is működő cserefolyamatait ugyancsak magában foglalja. Ez utóbbi szempont figyelmen kívül hagyásával fordulhat elő, hogy a táblázat azt sugallja, hogy Woroszylski *Magyarországi naplója* csupán 1984-ben bukkan fel a magyar második nyilvánosságban, miközben tudomásunk van róla, hogy korábban is terjedt – igaz, csupán szűk, értelmiségi körökben. Maga Woroszylski így ír erről: „A *Magyarországi napló* egy egészen személyes dolgomat is összekapcsolja [a lengyel–magyar kapcsolatokban műfordítóként, közvetítőként és szervezőként egyaránt megkerülhetetlen] Kerényi Grácia alakjával: ő vitte el írásom gépiratát, és évekig őrizte Budapesten, a mindenféle holmival teli Batthyány utcai lakásában, és ő ültette át anyanyelvére. Ebben a fordításban járt kézzől kézre, először sokszorosítva, szűkebb írói-ellenzéki körökben, majd pedig, amikor Magyarországon is, akárcsak nálunk, kiépült az úgymond második kiadói hálózat, napvilágot látott, mint a független »M. O.« Kiadó első könyveinek egyike (Budapest,

¹⁴ Wojciech MAZIARSKI: Węgry 1989 – rok przełomu. [Magyarország 1989 – az áttörés éve.] *Obóz*, 1990/17. 192–194.

¹⁵ Milan KUNDERA: Obrabowany Zachód czyli tragedia Europy Środkowej. [A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája], *Obóz*, 1987/11. 5–17.

1984).¹⁶ De nemcsak a szamizdat behatárolt fogalma torzítja a képet. A táblázat szerint, amelyből sajnos nem derülnek ki részletek az egyes kiadásokra vonatkozóan, Kopácsi Sándor könyvét *13 nap remény* vagy *Magyarország 1956* címmel négyszer jelentették meg Lengyelországban. Ezzel szemben a lengyel Nemzeti Könyvtár katalógusa (legalább) tizennyolc különböző kiadást tüntet fel, amelyek jelzetében öt különböző kiadási hely szerepel (Gdańsk, Gdynia, Łódź, Warszawa, Wrocław). E számok – bár a szóban forgó táblázat ezt korántsem tükrözi – azt mutatják, hogy a (magyar nyelven egyébként *Az 1956-os magyar forradalom és a Nagy Imre-per* címmel megjelent) könyv rendkívül nagy népszerűségnek örvendett a lengyel olvasók körében, és több nagyobb kiadó mellett kisebb-nagyobb helyi vállalkozások – például a Független Diákszövetség lódzi helyi szervezete – is újranyomták ilyen-olyan formában.

Néhány zavaró apróság is „benne maradt” a kötetben. A szerző a hadiállapot bevezetésének magyarországi reakcióit vizsgálva, a 108. oldalon azt írja, hogy „a Szolidaritás vereségéből le kellett vonni a történelmi, és ami még fontosabb, a politikai tanulságokat. Kell-e és lehet-e egyáltalán olyan reális programot adni a társadalom számára, ami a rendszerváltás irányába mutat?” A „rendszerváltás” kifejezés használata nem túl szerencsés ezen a helyen, hiszen azt a benyomást kelti, hogy a szerző a „visszatekintő előrelátás” csapdájába esett, lévén, hogy 1981 decemberében nem kis tehetségű jönnak kellett lenni ahhoz, hogy valaki a szűk évtized múlva lezajló óriási léptékű változásokat előre lássa: a korabeli nyelvezet szerint legfeljebb „demokratizálódásról” vagy „demokratikus átalakulásokról” lehetne beszélni. Nem szerencsés a Csizmadia Ervin egyébként alapvető művének szóhasználatát idéző „Lukács-óvoda” kifejezés sem (az egyik nyomós érv, hogy „egyszerűen ostobán hangzik”)¹⁷ – igaz, erről tehet legkevésbé a szerző, és mindössze egyszer fordul elő a kötetben.

¹⁶ Wiktor WOROSZYLSKI: Az '56-os Magyarországi napló folytatása. Ford.: D. MOLNÁR István. In: Wiktor WOROSZYLSKI: *Magyarországi napló, 1956*. Századvég-1956-os Intézet, Budapest, 1994. 87.

¹⁷ A többihez lásd HAVASRÉTI József: Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). *Jelenkor*, 1996/4. 400.

A kritikai észrevételek mellett nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy a határokon átívelő ellenzéki kapcsolatok vizsgálata – azok pusztá jellegéből fakadóan – számos kihívást támaszt a kutató elé. A gyakran konspiratív módon lezajló ellenzéki találkozők dokumentálatlansága, a második nyilvánosságban felbukkanó, gyakran álnevekkel közölt szövegek szétszórtsága, az állambiztonsági iratokban rejlő információk torzításai, vagy az emlékezet „hordalékai”, amelyek az oral history interjúkban és visszaemlékezésekben rakódtak az egykori eseményekre, mindmind megnehezítik a kérdés vizsgálatát. A *Tiltott kapcsolat* erénye, hogy nem próbálta „megspórolni a munkát”, és széles forrásanyagra támaszkodva beszéli el a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok történetét, amelynek egyaránt részét képezik a lengyel és magyar állambiztonsági dokumentumok, a külügyi levéltári források, az egykori hivatalos sajtó és a második nyilvánosság publikációi, a visszaemlékezések és naplók, a már létező feldolgozások, valamint a szerző egykori résztvevőkkel készített interjúi, levélváltásai is.

Összességében elmondható, hogy a *Tiltott kapcsolat* a közel-múlt egyik érdekfeszítő fejezetét meggyőző alapossággal tárja az olvasó elé, megnyitva a lehetőséget a korszak egyes kérdéseinek részletesebb vizsgálata irányába, mind transznacionális (az ellenzéki stratégiák és technikák határokon átívelő áramlásának jelensége, transznacionális információs csatornák, a közép-európaiság eszméjének reneszánsza stb.), mind komparatív kontextusban (a két ország közötti nem hivatalos kapcsolatok vajon mennyiben voltak mások, mint például a csehszlovák–lengyel kapcsolatok?). A kötetet haszonnal forgathatják mindazok, akiket általában véve az ellenzékiesség és a kulturális ellenállás lehetőségei és praxisai érdekelnek, azok számára pedig, akik a lengyel–magyar (ellenzéki) kapcsolatok történetében akarnak elmélyedni, a kötet kézbe vétele elodázhatatlan lesz – és nem csak magyar oldalról. Talán – hűen az 1980-as évekbeli ellenzéki cserefolyamatok intenzív jellegéhez – a *Tiltott kapcsolat* lengyel nyelvű kiadása sem várat majd sokáig magára.